

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.37.1.8>

Krystyna Pieniążek-Marković

**„KAO KAKVE VISEĆE BAŠČE” – SRBIJA U
HRVATSKIM PUTOPISIMA IZ DOBA
ROMANTIZMA (*Dopis iz Banata*, 1841.
i *Misli o putovanju našem*, 1847.)**

dr. sc. Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznań
krypien@amu.edu.pl orcid.org/0000-0002-5005-6374

izvorni znanstveni rad

UDK 821.163.42.09”18”-992

rukopis primljen: 29. prosinca 2024; prihvaćen za tisak: 4. svibnja 2025.

*Rad je prilog proučavanju hrvatskih putopisa (dopisa s puta) iz doba romantizma kojima je cilj putovanja Kneževina Srbija ili prostori nastanjeni (i) srpskim stanovništvom (Banat). Budući da u dosadašnjim istraživanjima putopisa toga doba tekstovi posvećeni Srbiji nisu bili predmet istraživanja, rad donosi nove spoznaje. Od pronađenih pet tiskanih od početaka hrvatskog preporoda do 1860. godine u radu su predmet istraživanja dva prva, potpisana pseudonimima (Rusan: *Dopis iz Banata*, 1841. i *Bratoljub*: *Misli o putovanju našem*, 1847). Oni su snažnije nego ikoji drugi putopisi prožeti ilirskim idejama zajedništva. U konstruiranju slike složne i srodne braće Srba i Hrvata – kao i u programskim spisima toga doba – u prvom se redu poseže za zajedništvom jezika i narodne pjesme. Ali na poetiku (poiesis) utječe i geografija, posebna uloga rijeka i „nepostojećih”/nevidljivih granica. Reprezentacija Srbije u ta dva teksta govori o rajskom prostoru s visećim baščama.*

Ključne riječi: ilirizam; putopisi; Srbija; imaginarna geografija; geopoetika

Ovaj rad skreće pozornost na neistraženi dio hrvatskih putopisa doba romantizma kojima su cilj putovanja ili predmet opisa bili srpski prostori te na njihovu putopisnu teritorijalnu imagologiju, reprezentaciju prostora, deskripciju mjesta.¹ Posežem za pojmom romantizam da zbog zadanih okvira rada ne ulazim u detalje vezane s ilirsko-preporodno-romantičarskom raščlambom i lokalnom karakteristikom hrvatskog romantizma kao sastavnice europskog pokreta. Vremenske okvire hrvatskih putopisa doba romantizma određujem 1839. godinom – kada Ivan Trnski u *Danici* objavljuje „dopise s puta”,² prve putopise toga doba proizašle iz hrvatske, domorodne ruke i na hrvatskom (ilirskom) – i 1860. godinom koja po nekim hrvatskim književnim povjesničarima znači ujedno kraj romantizma i apsolutizma te početak Šenoinog doba.³

Putopisi su toga perioda podređeni *domorodskoj* didaktično-poučno-političkoj misiji, kolektivnim ideološkim koncepcijama sloge i sjedinjenja bilo u ilirskoj, bilo u južnoslavenskoj varijanti. Mogućnosti sjedinjenja provjeravani su u fizičkom kontaktu s određenim područjem i njegovim stanovnicima; trebalo je otići, upoznati se, vidjeti, inventarizirati, zabilježiti, pružiti etnoobraz (ethnoscape, Anthony Smith).⁴ Kako su se izborom štokavskoga ilirci usmjerili prije svega prema Srbiji i Srbima, moglo bi se očekivati da je i ona (ili prije svega ona) cilj putovanja i tema putopisa i da

¹ Hrvatskim putopisima toga doba bavim se u knjizi *Smak drogi. Podróże chorwackiego romantyzmu (1839–1860)* (Poznań, 2023) DOI: 10.14746/amup.9788323242017, *The Flavour of the Road. Travels in Croatian Romanticism (1839–1860)* (Brill, 2025) gdje objašnjavam pojmove i karakteristiku hrvatskog romantizma prožetog nacionalnim preporodom i ilirsko-južnoslavenskim idejama zajedništva, zato ovdje ne ponavljam te podatke želeći što više mjesta posvetiti tom dijelu putopisne baštine koji govori o Srbiji i koji nije dodirnut u knjizi.

² Trnski Ivan, 1839, *Dopis domorodnoga putnika iz Dalmacie I, Danica*, br. 35, 31. kolovoza, str. 137–138; *Dopis domorodnoga putnika iz Dalmacie II, Danica*, br. 38, 21. rujna, str. 150–152; *Dopis iz Dalmacie, Danica*, br. 44, 2. studenoga, str. 173–175; *Dopis iz Tërsta, Danica*, br. 48, 30. studenoga, str. 193–195.

³ U hrvatskoj književnoj historiografiji prisutni su i drugi prijedlozi vremenskog određivanja granica romantizma, čak i uključivanja u romantizam Šenoinog doba pod imenom kasnog romantizma i predrealizma (vidjeti npr. Coha: 2023). Kako me zanimaju putopisi koji nisu u znaku predrealizma prihvaćam 1860. godinu. Ona je i najbliža kraju europskog romantizma.

⁴ Etnoobraz (ethnoscape) je prema Anthonyju Smithu (1999: 149–159) skup kolektivnih predodžbi, mitova, simbola, sjećanja i kulturno-povijesnih narativa koje etnička zajednica dijeli te koji oblikuju njezin identitet, osjećaj pripadnosti i povezanosti s prošlošću, teritorijem i zajednicom. Etnoobraz je često idealiziran kulturni imaginarij koji se koristi u diskurzivnim procesima stvaranja nacije.

su ti putopisi predmet proučavanja. Međutim, autori hrvatskih putopisa toga doba najčešće su putovali po domaćem itinerariju,⁵ u Bosnu (od poznatijih: Matija Mažuranić, Ivan Kukuljević Sakcinski, Adolfo Veber Tkalčević, Kliment Božić, Mihovil Pavlinović) i Italiju (Ivan Kukuljević Sakcinski, Adolfo Veber Tkalčević, Antun Nemčić Gostovinski). Fizičko putovanje u određenom zemljopisnom pravcu nije se poklapalo s imaginarnom geografijom.⁶ Put u Bosnu, iz Zagreba zemljopisno na jug, imaginarno je vodio na Istok,⁷ put u sjevernu Italiju zemljopisno na zapad, ali imaginarno na romantični Jug, izvore kulture i civilizacije i drevne slavjanske prostore, put u Rusiju⁸ – na sjever a imaginarno u srce slavjanstva (Albert Ognjan Štriga⁹), put u „gornje strane“ značio je posjet uskocima (Stanko Vraz¹⁰), a put u Dalmaciju, gdje se uputio Trnski, usmjeren je bio na potragu za Ilirima¹¹.

⁵ „Dominacija domovinskog itinerarija u putopisima hrvatskog romantizma posve je razumljiva posljedica ideološkog povijesnog okvira. Zanimanje za jezik, običaje i svakodnevni život naroda, izgled domaćega krajolika, kulturnu baštinu i nacionalnu povijest započinje neposrednim iskustvom, a nastavlja se posredovanjem stečenoga znanja na hrvatskom jeziku“ (Duda 1998: 103).

⁶ *The Dictionary of Human Geography* imaginarnu geografiju definira kao “[r]epresentations of other places – people and landscapes, cultures and ‘natures’ – that articulate the desires, fantasies and fears of their authors and the power grids between them and their ‘Others’” (Johnston et al. 2009: 369–370). Sam pojam imaginarne geografije preuzet je od Edwarda Saida koji je o njoj pisao u kontekstu kolonizacijskih postupaka.

⁷ Taj pogled na Bosnu uvriježio se u imaginarnoj geografiji. O Bosni kao najbližem, domaćem Istoku pisao je znatno kasnije (1929.) Tin Ujević (2001: 74–75) kada se prvi put obreo u Sarajevu.

⁸ Nemčić je zapravo ostvario domestikalno putovanje (*peregrinatio domestica*), u gradove koji nisu tako južno od Zagreba i koji su tada pripadali Austriji (Trst, Venecija, Padova, Verona) kao i sjeverna Hrvatska, gdje je sam živio (Ludbreg i Koprivnica), no on govori o putovanju na romantični Jug (Nemčić 1998: 39).

⁹ Štriga, operni pjevač, uvjerava čitatelja da je zbog financijske nedaće oputovao po pomoć (1858. godine preko Pruske, Varšave i Beča) „u staru stričevinu Rusiju“ (Štriga 1983: 269), odakle se vraća priznat i obogaćen, s novčanim dokazom da se na Rusiju i Ruse može računati (Štriga, 1983, 269–270).

¹⁰ Vraz (Jakob Frass) odustao od svog materinskog slovenskog narječja, prihvatio štokavski, doduše nikada ga nije svladao do kraja, ali s uskocima je mogao razgovarati. Područje na hrvatskom sjeverozapadu u koje se zaputio ne samo da je bilo hrvatsko-slovensko pograničje (u ilirsko-preporodnim koncepcijama važnija je bila razlika između slavensko-njemačkog etnitetu od etničke hrvatsko-slovenske podjele) nego je i unutar njega značajna (konfliktna) bila prisutnost uskočkoga etnitetu.

¹¹ Trnski je naglašavao potrebu uspostavljanja komunikacijske ilirske zajednice, u jeziku je vidio temelj ujedinjenja. Komunikaciju u ilirskom jeziku poistovjećivao je s dijeljenjem istih

Putovanje oko svijeta koje se dogodilo Tomi Skalici bilo je rezultat igre slučaja u bijegu pred policijom Bachova apsolutizma.

Prva su se preporodna putovanja odvijala po „našim“ ilirskim zemljama, Dalmaciji, Gornjim stranama, Bosni – zemlji pradjedova u kojoj žive braća Iliri, po Italiji koja je smatrana dvostruko svojom kao civilizacijski i kulturni dom te kao prostor iz kojega su (u skladu s ilirskom imagologijom) snagom rimskog oružja izgnani miroljubivi Slaveni Veneti, kako piše, na primjer, Nemčić. Semantičko polje „našega“ širi se poput koncentričnih krugova. Posjećivane prostore moguće je podijeliti na nekoliko kategorija. Prvo, bliski i vlastiti prostori Trojedne Kraljevine koje je trebalo otkriti za širi krug čitatelja. Drugo, prostori zajedničkog područja južnih Slavena. Treće, neslavenski prostor smatran zajedničkim kulturnim i/ili političkim područjem u kojem su putnici domoroci tražili otiske slavljanstva, četvrto, daleke slavenske zemlje važne zbog panslavističkih ideja.

Urednici *Danice*, koja je bila mjesto objavljivanja prvih putopisa (često u obliku dopisa s puta), nastojali su približiti Srbiju hrvatskim čitateljima posredstvom putopisa putnika iz Europe (tiskani su između ostalog tekstovi Alphonsa de Lamartinea i Věnceslava Staněka) i preko (auto)balkanizacijskog/(auto)balkanističkog diskursa u kojemu dolazi do identifikacije sa Srbima, Crnogorcima ili šire južnim Slavenima i njihovom sudbinom, prvenstveno u borbi s Turcima. Lamartine u svojoj reprezentaciji Srbije koristi romantičarske klišeje idealizacije i idilizacije. Srbija je predstavljena kao zemlja vjerna tradiciji, junačka i postojbina Rousseauovih „dobrih/pitomi divjaka“ (Coha 2015: 466–518). Književna djela hrvatskih autora (fragmenti *Osmana* Ivana Gundulića, *Jurana i Sofije* Ivana Kukuljevića Sakcinskog, *Smrti Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića) naglašavala su ulogu Srbije u borbi s Turcima, unatoč tome što u to doba Turska za Hrvatsku nije predstavljala opasnost (Coha 2015: 496–497), ali se na taj način postizala priča o zajedničkoj sudbini. U prilogima hrvatskih i srpskih autora (Miloš Popović, Dimitrija Demeter i nekoliko anonimnih ili potpisanih inicijalima) pozornost je skrenuta na beogradsko kazalište, književnost, Maticu srpsku i sam Beograd (na primjer: Stjepan Marjanović *Běograd*, *Opis běogradske varoši*, *Opis běogradskih predgradjah*). Zanimljivo je da je prvi putopis objavljen u *Danici* (1837.) posvećen upravo Srbiji: *Sěrbia. Pismo iz Zemunskog lazareta*.

uvjerenja. Na kraju je sa satisfakcijom izjavio: „ilirski se razgovaralo a i ilirski se mislilo“ (Trnski 1839: 195), što je imalo posebno značenje u kontekstu otpora sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom.

Od S. (Iz Humoriste), a njegov je autor Francuz koji se potpisao inicijalom S. (Coha 2015: 386, 496).

U tom kontekstu iznenađuje mali broj putopisa ili dopisa s puta hrvatskih autora koji bi nastajali iz potrebe verificiranja slike zapadnih putopisaca i fikcijskih kreacija visoke književnosti. Istražujući literaturu posvećenu hrvatskim putopisima 19. stoljeća, nisam naišla na studiju o hrvatskim susretima sa Srbima i Srbijom, ali u potrazi za izvorima otkrila sam sljedeće dokaze hrvatsko-srpskih susreta i izvještaja o njima:

1. 1841. godine, br. 33 *Danica* je objavila *Dopis iz Banata*, koji potpisuje Rusan (Rusan /Dragić/ Ferdo iz okolice Vrija, selo Šemovci blizu granice s Mađarskom), str. 133–135);
2. 1847. godine, u dva broja *Danice* izlaze *Misli o putovanju našem*, potpisane pseudonimom Bratoljub (br. 40, str. 158–160, br. 41, str. 161–163);
3. 1848. i 1849. godine anonimno u *Danici* izlaze *Pisma iz Sàrbie prijatelju G. u Zagreb* (pet dopisa tiskanih u deset brojeva: 1848 br. 8, str. 30–31; br. 9, str. 34–37; br. 19, str. 78–80; 1849. br. 20, str. 117–119; br. 21, str. 126–127; br. 22. str. 133–136; br. 23, str. 141–143; br. 24, str. 150–151; br. 25, str. 158–159; br. 26, str. 165–167);
4. 1848. godine *Zora dalmatinska* objavljuje *Putovanje u Srem i Bačku Arkimandrita manastira Krupe u Dalmaciji* Gerasima Zelića iz 1774;
5. 1855. godine u *Nevenu* tiska se *Pogled u Banat* ljeta 1855. Rodoljuba Sriemca (pseudonim?).¹²

U taj se popis može dodati i odlomak, objavljenog 1842. godine, *Pogleda u Bosnu* Matije Mažuranića u kojem opisuje dio svog puta koji je vodio preko Srbije. U ovome radu posvećujem pozornost dvama prvim dopisima s puta koji su tiskani u *Danici*.

Vrlo je različita estetska vrijednost hrvatskih putopisa 19. stoljeća općenito, s nekim iznimkama poput *Putositnica* Antuna Nemčića za koje Mirko Tomasović (1991: 77) tvrdi da su najbolje prozno ostvarenje toga doba ili spomenutoga putopisa *Pogled u Bosnu* M. Mažuranića. Ostali putopisi imaju prije svega značenje u projektiranju i ostvarivanju hrvatske kulture, zamišljene zajednice i teritorijalne imagologije. Iz današnje per-

¹² Autor koji se potpisivao pseudonimom Rodoljub Sriemac vjerojatno je bio hrvatski književnik Mijat Stojanović (Orešković: 1978, 266).

spektive oni su izvor za bolje razumijevanje njihova doba i procesa kulturnog razvoja te stoga zaslužuju pozornost neovisno o estetskom i književnom nivou. Upoznavanje, a prije svega opis upoznatoga, viđenoga, posjećenoga značilo je uključivanje određenog područja u vlastiti kulturni prostor.

Čitanje putopisa hrvatskog romantizma i ispitivanje tadašnje imaginarne geografije neminovno je vezano uz fokus prostornih istraživanja (*spatial turn*), kulturnog krajolika, kulturne reprezentacije, geopetike u shvaćanju i Kennetha Whitea¹³, i Elżbiete Rybickie¹⁴. White u geopoetici vidi prije svega vrstu lirskog (poetskog) bivanja/prisutnosti-u-svijetu. Prisutnost u svijetu se prema njemu realizira kroz kretanje u prostoru i traženje takvih mjesta u kojima je moguće iskusiti jedinstvo univerzuma, pjesničku (tekstualnu) moć prirodnih i zemljopisnih pojava koje u procesu čitanja probuđuju estetske doživljaje (White 2011). Geopoetika Rybickie više je povezana s poetikom. Zadatak geopoetike autorica vidi ne toliko u promatranju reprezentacija geografskih prostora u književnosti, koliko u pitanjima što to književnost čini – u okviru poetike i *poiesis* – s određenim mjestom ili prostorom. Geopoetiku zanima međuprostor, između „geo” i poetike, između geografskog prostora i književnosti, *pojetičnost* geografije i geografičnost *poiesis* (Rybicka 2014: 93). U čitanju hrvatskih putopisa toga doba, osim različitih geo- pristupa, neophodna je svijest ideološkog i političkog preporodnog konteksta koji „upravlja” putopišćevim pogledima i zaključcima.

Rusanov je *Dopis iz Banata* vjerojatno prvi izvještaj hrvatskog autora o boravku među Srbima (1841), prva hrvatska kulturna reprezentacija prostora na kojem žive (i) Srbi. Banat je u to vrijeme dio Ugarske, Rusan dakle u samu Srbiju ne ulazi. Putopis je sastavljen u Temišvaru 5. srpnja, a putovanje se odvijalo „kroz Daljek, Batinu, Zombor, Šivac, Kulu, sv. Tomaš, stari i novi Bečej, Karlovo, Kikindu” (134). Cilj putovanja može se naslutiti već prema motu (citatu) koji otvara dopis: „Složno, složno, rode mili / Trublja

¹³ U koncepciji inicijatora Kennetha Whitea, geopoetika je vrsta ekokritike i svakako je blizu ekopoetike, ali i šire. White povezuje upoznavanje geografskih mjesta i prostora s estetskim i emocionalnim doživljajima koje pobuđuju, meditacijom i intelektualnom refleksijom (White 2010: 34–35; zob. Konończuk 2011: 43, Kronenberg 2014a; Kronenberg 2014b).

¹⁴ Rybicka, *Geopoetyka, geokrytyka, geokulturologia* (2011); *Literatura, geografia: wspólne terytoria* (2012); *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich* (2014).

zove proti sili“. U prvoj rečenici putopisac kaže da mu nikada putovanje nije bilo tako ugodno i milo, mada je prošao „veći dio austrijskoga carstva i nekoje manje inostrane države, kao prošasti mjesec kroz plodonosnu Bačku i ravni Banat“ (133). Iskusni putnik-izvjestitelj počinje od iskazivanja emocija i političkog mišljenja, ali ih temelji na iskustvu vlastitog oka i tijela. Naglašavanje činjenice da je vlastito tijelo alat za postizanje znanja jedno je od stalnih mjesta putopisa i autorskih deklaracija. Senzorička i emotivna književna geografija (Rodaway 1994; Howes 2005; Rembowska-Pluciennik 2010; Rybicka 2014: 247–277), koja nerijetko bilježi iskustva graničnih situacija, neizostavni je dio spacijalne imagologije. Matija Mažuranić kaže da čitajući njegova „izvještja“ domoroci: „kod kuće sedeći, bez truda, muke i pogibelji barem onoliko saznadu, koliko sam se ja tamo s očevitom pogibelju života naučio“ (*Pogled u Bosnu*, str. XIV). Smisao putovanja u poznavanju vidi i Rusan, ali naglašava posebnost i neponovljivost pojedinog putovanja. A to jest zadatak svakog domoroca i rodoljuba

da [putnik] s pravom željom poznavanja okolica putuje i vrēme besposleno netrati. Ja sam svu pomnju na to obratio, da u mnogovrēstne predmete, koji se mojoj pozornosti ponudjahu, dobro oči uprem, i nemogu propustiti, da vam uspēh mojih iskušenhj kratko i prosto neopišem (133–134).

Navedeni je dio tipičan okvir¹⁵ tadašnjih putopisa, a Rusanov je jedan od prvih (nakon Trnskog i Kukuljevićevog *Dopisa iz Milana*, br. 13, 30, 31 te dva Vrazova: *Dopis prijateljski iz Kranjske*, br. 25, 26, 28 i *Dopis prijateljski iz Mlětačkoga*, br. 29) pa bi zapravo pripadao primjernima. Od vrsta senzoričkih iskustava Rusan najviše vjeruje svome oku, u njegovu tekstu dominira dakle vizualna geografija (Rodaway 1994: 116) karakteristična za 19. stoljeće, „oko“ geografa bilo je tada još tjelesno, subjektivno, nekako uronjeno u opisivani prostor (...), pogled su pratila druga osjetila, a osjetila su pratile emocije“ – piše poljska istraživačica, autorica knjige *Geopoetika*, Elżbieta Rybicka (2014: 257). U Rusana su ipak neprisutne reakcije drugih osjetila, on se usmjerava na vizualnu i intelektualnu percepciju koje su mu temelj za (opravdane) emocije.

Unatoč tvrdnji da namjerava uprti oči u mnogovrēstne predmete, iz fokusa interesa isključuje (zapisujem u originalu): poljodēlstvo, kućevno

¹⁵ U okviru ili obrazloženju putopisac objašnjava razlog nastanka teksta, njegovo razumijevanje načina putopisnog posredovanja ili poetike i funkcije žanra, vidjeti Duda 1998: 93.

gospodarstvo, obètnosti, umètnosti i ina blagostanja naroda „samo ću vam nèkoja vèrhu žiteljah i duha medju njimi sada vladajućeg – u obziru narodnosti – priobćiti“ (133–134). Autor ide vidjeti situaciju na licu mjesta. Kako gleda kroz ilirske naočale, vidi „skoro sve samo Sèrbo-Ilire“ (134). Oduševljen je postojanjem posebnih učionica, a prije svega time da se djeca podučavaju u materinskom/ilirskom (koristi oba pojma) jeziku: „moje udivljenje biaše neizkazano, čuvši, da se u *Zomboru* i *Kikindi* ne samo temelji ilirskoga jezika, čitati, pisati i računati uči, nego takodjer da se i znamenitie znanosti u istom jeziku jur predaju“ (134). U Starom Bečeju posjećuje čitaonicu (sastojeća od samih Sèrbo-Ilirah) s knjigama i časopisima na slavenskim jezicima o kojoj se brine gosp. Joanović – „tamošnji stup ilirske narodnosti – nežali truda ni troška, nego žètrvuje sva moguća na korist ilirskoga jezika i knjižestva“ (134). U Somboru posjećuje kuću „prijatelja i velikog Ilira g. P.....ća“, sudjeluje u općinskoj – ilirskoj zabavi, gdje sluša ilirske narodne gudbe i prekrasne ilirske pjesme, gleda ilirsko kolo, prazni čaše „na zdravlje svih vèrnih Ilirah i Ilirkinjah“, u Novom Bečeju susreće Ilire iz Hrvatske i Slavonije koji tamo stižu radi trgovine, a „na trgovištu gospoduje ilirski jezik, trgovački stališ svoj ilirski jezik cèniti i ljubiti razumie – U Kikindi opet ponajviše Serboilirah i mada trguju Nèmcii, Vlasi, Židovi i Magjari – posve se ilirski govori“ itd. Nabrajam fragmente u kojima progovara iliromanija da se osjeti redundancija, snažno inzistiranje na ideji i kreiranje slike u kojoj je ideja zapravo već realizirana, utjelovljena: „Tamošnji su Serboiliri gostoljubivi, družbeni, veseli i nadahnuti čistim narodnim duhom.“¹⁶ Pitanje je koliko Rusan bilježi faktografiju a koliko stvara izmaštanu idilu. Kako je primijetio White (2011: 11) komentirajući otkrivanje svijeta s druge strane Atlantika: „lakše je nametnuti nepoznato-me to, što je poznato, nego otvoriti sebe na nepoznato. (...) Novi Svijet nikada nije bio doista novi, predstavljao je naduvanu karikaturu nekoliko dijelova Starog Svijeta“. Moguće je dakle da se u susretu Rusana sa Srbima dogodio isti proces. Maciej Czerwiński podsjeća da je Hrvate i Srbe povezivalo štokavsko narječje, ali dijelilo skoro sve drugo. Različitosti su se očitovale prije svega u konfesiji, a tragom toga u kulturno-civilizacijskom pripadanju. Srbi su pripadali univerzumu *Slavia Orthodoxa*, Hrvati – *Slavia Romana*. Cijela povijesna Srbija preko četrsto godina bila je pod osman-

¹⁶ Doduše Rusan primjećuje „u svakom žitu ima kukolja, imade oskvèrnenih i podlih dušah, koji iz bludnih načelah i neznanosti čovjekoljuba gaze“, ali ne navodi detalje, teško je odgonetnuti o čemu se radi.

skom vladavinom, dok neke hrvatske pokrajine samo sto pedeset, a neke uopće. Srpska kultura imala je snažno konstituiranu i centraliziranu povijesno-političku osobnost koja se naslanjala na crkvenu tradiciju i zlatno doba srednjovjekovne državnosti. Hrvatska – iznimno jezično raznorodna, kulturno i politički razbijena – razvijala se u različitim regionalnim središtima (Czerwiński 2020: 341–342). Rusan naglašava isključivo srodnosti, razlike ne primjećuje.

Ilirski ambijent, okruženje i duh podloga su za pokretanje naracije o rajskoj sredini, rajskom prostoru, rajskom veselju autora. Ali je doživljaj idile obasjane zlatnim trakama zalazećeg sunca, narodne svijesti, sloge naroda i prirode zapravo neiskazan (nemogućnost opisivanja također je stalno mjesto putopisa). Estetsku vrijednost Rusanova dopisa bolje je ostaviti po strani.¹⁷ Snažni ilirofilski doživljaj dovodi putnika u stanje opijenosti ilirskom ambrozijom ili ilirskim pričestima: „U celom ovom cvjetnjaku cvatiaše samo ilirsko cvetje, koje me svojim ambrozinskim miriosm tako napoji, da sam na glad, koi me prie došastja u Zombor malo moriaše – sa svime zaboravio. »Čovjek neživi samim hljbom,« veli sveto pismo“ (134). Idilična slika ilirskog raja pogodna je pozadina za upućivanje na to što u domovini nije još savršeno, na nedovoljno *domorodstvo* Hrvatica koje zapostavljaju narodni jezik u korist njemačkoga, što je dokaz njihova otuđivanja, nemara i neodgovornosti.

U Temišvaru se putopisac razboli i mora prekinuti putovanje koje je vodilo „proti turskoj granici“. U tekstu na prvom mjestu iznosi vrijednosti i činjenice snažno povezane s umom, znanjem, mudrošću, prosvjetiteljstvom, pravim izborom – postizanja znanja na ilirskom jeziku. Na sljedećem se mjestu pojavljuje podatak o zabavi koja je u tom kontekstu poput zasluženog užitka nakon posla, užitak u kojem se na drugi način prenose iste preporodno-ilirske ideje. Prirodnim se rezultatom sklada u promišljenom radu na poučavanju djece u školama i sebe u čitaonicama čini rajska slika, *locus amoenus*, cvjetnjak, u kojem se komunikacija odvija na ilirskom. Ilirski je medij komunikacije za Ilire, ali i *lingua franca* u trgovini (za Nijemce, Židove, Mađare, Vlahe). Ilirski sklad prati božji blagoslov. Disonanca su u toj harmoniji „serboilirskih mjesta“ natpisi na mađarskom i podlost koja je najčešće rezultat neznanja. Rusanov *Dopis iz Banata* spada u dio putopisa

¹⁷ Primjer opisa i sentimentalističke, pastoralno-idilične stilizacije: „tu je šumica, žarko sunaše i umiljno povjetarce koje nosi od stabla do stabla ponovljeni jek ilirske gudbe i pjesme, čutjenja rodoljubna neiskazanom nasladnostju ublažujući“ (134).

ilirskog perioda koji u kulturnu baštinu unose nova područja u kojima – kako se pokazuje – žive istomišljenici, osviješteni i preporođeni domorodci Iliri. Rusan nije nomadski subjekt o kojem piše White u svojoj lirsko-filozofskoj geopoetici, on je društvena osoba – nakupina nasljeđa, kodiranih emocija i fantazije. Osoba je identitet/sebstvo, subjekt je energetska polje (White 2011: 12).

Šest godina poslije Rusanova *Dopisa iz Banata* (1847.) *Danica* objavljuje *Misli o putovanju našem*. Anonimni autor, potpisan Bratoljub,¹⁸ isključuje svoj rad iz žanra upozoravajući:

Opis putovanja našeg po susjednim zemljama slavjanskim nespada u red onih opisih, koji ime nose vojažerah ili političnih ili beletrističnih ili pako spekulativnih. Put naš biaše prosto jedno posjetjenje susjedno; neimadjaše inoga značaja do prostote, nemadješe ine svrhe nego doprineti jednosrdačno pozdravljenje bratji, susjednim Slavjanom od čelog našeg hěrvatskog roda, i opet povratiti se u svoju postojbinu s otpozdravom od bratje naše dunavske i savske (158–159).

Dok je Rusanov dopis primjer izvještaja o zatečenom stanju, *Misli o putovanju našem* su primjer izvještaja „s posla” osviještenih domorodaca koji se uključuju u širenje preporodnih ideja kroz kulturu i umjetnost. U tekstu se eksplícitno govori o djelovanju na narodnom polju, obraća se posebna pozornost na zajednički jezik („narječje naše već jedan slovar”, 159) kao uvjet za izniknuće i porast ilirske književnosti¹⁹ i kao ključ otvaranju narodnih uspomena, kao mjesto pamćenja, *lieux da mémoire* (Pierre Nora). Polazeći sa stanovišta po kojemu je doma u radu na narodnom polju učinjeno sve, autor smatra da je vrijeme za odlazak susjedima, kako bi i oni osjetili što „imamo u njedrima”, „da bi skrito povetarce zemlje naše zadahnuli” i sjedinili njihovo „nadahnutje” s našim (159). Napuštanje *mile domovine* u većini

¹⁸ Ante Franić (1983, 28) kaže da ga je napisao Vatroslav Lisinski, Dean Duda (1998: 93) smatra da je autor Ljudevit Pihler, a Marijana Kokanović Marković (2021: 121) da je autor Ognjan Štriga. Međutim, Franje Kuhač u knjizi *Vatroslav Lisinski i njegovo doba* (1904, 78) navodi da je autor Ljudevit Pihler. Kuhač bio je suvremenik Vatroslava Lisinskog, Alberta Štrige i Ljudevita Pihlera i poznavao ih je osobno pa se stoga čini pouzdanim izvorom informacije o autorstvu. Na Kuhačevu knjigu uputio me recenzent/recenzentica ovoga članka.

¹⁹ Godine 1845. izlaze *Putositnice* Antuna Nemčića u kojima (aludirajući na *Planine Petra Zoranića*) kaže da plod svojih putovanja objavljuje isključivo radi preporodne obaveze povećavanja korpusa književnih djela zato što se „naše knjižestvo” još slabo zeleni. Dvije godine nakon toga autor *Misli o putovanju našem* optimistički izvješćuje o poboljšanju situacije i porastu „ilirskog knjižestva”.

tadašnjih putopisa i dopisa s puta nije emocionalno neutralno, prekoračivanje hrvatskoga praga i ovdje je tematizirano i povezano s mukom na odlasku te s velikim veseljem na povratku. Taj je tekst ilustracija procesa kojemu je cilj prevladavanje lokalizma i regionalizma zamišljene zajednice, njezina kulturna homogenizacija na kojoj svjesno rade mobilizirani pojedinci koji uspostavljaju „horizontalnu“ (prostornu) i kulturnu vezu (usp. Gross 1981), mada liminalni doživljaj na pragu svjedoči o nemogućnosti potpunog sjedinjenja. *Misli o putovanju našem* objavljene su 1847., četiri godine nakon službene zabrane ilirskog imena. Moguće je da je i ta činjenica utjecala na korištenju terminologiju koja postaje preciznija pa se stoga govori o hrvatskom narodu, o susjednim Slavljanima (ne više o Ilirima), dunavskoj i savskoj braći, a zajednički jezik nije imenovan i jedino je književnost ostala ilirska. Blago koje putnici-posjetitelji žele podijeliti jesu narodne pjesme. Radi se naime o gostovanju Vatroslava Lisinskog i članova muškog kvarteta (Franjo Stazić, prvi tenor, Ljudevit Pihler, drugi tenor, Albert Štriga, bariton, Kamilo Livadić, bas) u Beogradu, Pančevu, Novom Sadu i Sremskoj Mitrovici, koje se uklapalo u rad na narodnom preporodu i buđenju nacionalne svijesti s jedne i druge strane granice.²⁰ Važan dio društvenog života bili su balovi, javni koncerti i kućne zabave.

Takve javne i privatne manifestacije bile su osjetljiv barometar društveno-političkih događanja. U prvim desetljećima 19. stoljeća u Novom Sadu su priređivani koncerti na kojima su uglavnom izvođena djela stranih skladatelja i pjevane pjesme pretežito na njemačkom jeziku. Četrdesetih godina 19. stoljeća mladež se snažno suprotstavila stranim utjecajima, a val izvođenja narodnih pjesama i plesova »zapljusnuo« je balske dvorane i koncertne podije, u čijim je programima tražena potvrda nacionalnog identiteta. Akademska mladež suprotstavila se dominaciji stranih plesova na balovima, zalažući se za srpske narodne plesove, kao i za tiskanje pozivnica na srpskom jeziku. Do tada uobičajena konverzacija na njemačkom jeziku sve je više potiskivana upotrebom srpskog jezika. I u koncertnim programima obrade narodnih i građanskih pjesama i plesova, kao i budnica, dobile su istaknuto mjesto. Promjene redoslijeda i vrste plesova u plesnoj knjižici na balovima ili favoriziranje izvođenja narodnih

²⁰ O nastupu se u hrvatskim i srpskim novinama pisalo s oduševljenjem. Marijana Koka-nović Marković piše o tome na primjeru Novog Sada gdje je 1824. osnovan *Letopis Matice srpske*, 1838. Leteće diletantsko pozorište (gostovali su u Zagrebu i izvodili dramu *Juran i Sofija ili Turci kod Siska* Ivana Kukuljevića Sakcinskog), a 1845. otvorena je Srpska čitaonica.

pjesama i plesova na koncertima, kao i umetanje budnica u dramske komade (s čijim sadržajem često nisu imale veze) bili su jasni indikatori aktualnih političkih događanja (Kokanović Marković 2021: 114–115).²¹

Misli o putovanju našem pisane su s nastojanjem približavanja književnom/pjesničkom stilu, koji je poistovjećen s uzvišenim tonom (patetikom?), a to se postiže opisivanjem ushićenja, ali tijesno povezanoga s rodoljubnim osjećajem („sve što smo vidjeli, uzhitavaše nas, jerbo sve, pak i sama travčica sjaše se domorodnom lëpotom“, 159). Predstavljeni svijet živi, primjer je romantičarskoga organicizma. Antropomorfiziran je i u rodbinskim je odnosima prostor kojim se putnik kreće, njegove sastavnice, pa čak i vremenske pojave: Hrvatska je sestra Slavonije, Srijema, Banata i Srbije, sestre su također rijeke, one su pune osjećaja i svijesti. Kupa je ponosna zbog svoje moći, lađu nosi na prsima i drži se „pod pazuh“ sa Savom, zahvalna je što sjedinjena s njom rasprostire moćna ramena i dalje može cjelivati obale kao što je dosad cjelivala obale Slavonije i hrvatskog Banata. Taj „vodeni narativ“ uklopljen je u nadređenu ideju o sjedinjavanju i bliskim odnosima, rijeke ne samo da pokazuju tečno kretanje kroz prostor i nepostojanje barijera nego i unose dodatne vrijednosti porodične intime. Kupa i Sava – kojima se odvija putovanje zagrebačkog pjevačkog društva od Siska do Beograda – nisu *limes* (mada autor izvještaja postavlja pitanje domaćeg praga), nisu granice. S obje njihove strane ista „svjedočanstva obdjelavanja zemlje trudoljubivim rukama“ (159). Una je pak oživljena tuga, koja umjesto vode toči vlastite suze i primjer je pravog limesa – „razstavlja“ Hrvatsku i Bosnu, „objedjelano“, preporođeno vlastito i zapušteno tuđe. Na mjestu gdje Una dijeli Hrvatsku i Bosnu autor bilježi slike i osjećaje koje su prije i poslije njega zapisivali Mažuranić, Sakcinski, Pavlinović. Ovaj dio je poput lamentacije na rijekama Babilona i kao lamentacija same rijeke (Psalam 137)

Odatle smatrali smo s velikom tugom baščama i šumama obastertu Bosnu, tužni izraz ove pokrajine! Još žalostnia sela, u kojima bratja naša obitavaju – smutnu Unu, koja žuboreći tiho u svom koritu,

²¹ Na zabavu u Beogradu došao knez s cijelom porodicom i kapelnikom knjaževsko-dvorske kapele Josifom Šlezingerom koji je ovako ocijenio nastup: „Pod ravnanjem Lisinskoga pjevala su četiri pjevača, samo lijepi i otmjeni ljudi sa još ljepšim grlima (...) priznajem rado da tako divnih popjevaka i tako umjetnički savršeno pjevati nisam nikada u svom životu čuo (...) Općinstvo je bilo usplamćeno, knjaz Aleksandar začaran, blažen, a ja (Šlezinger) poražen do crne zemljice“ (prema Kokanović Marković 2021: 116).

rekao bi, ne da vode, nego iztočene suze za sobom povlači: Ah Uno!
Dokle ćeš suzama bratje naše napitavati vode tvoje i savske. Tako
promišljavajući o nesreći bratje naše Bošnjakah, približavali smo se
granicam Srbije (159).

Autor prikazuje rijeke kao povezane s karakterom kulture koja nastaje na obalama (neobrađena priroda je također oblik kulture), prikazuje dakle povezanost čovjeka i rijeke. Rijeka donosi (unos) određene vrijednosti i prenosi dalje (u-tječe i is-tječe). Rijeka – piše Tadeusz Sławek (2013: 120) – kad nas nosi iz domaćeg mjesta, prouzrokuje da se to mjesto ne gruš a u svojoj odvojenosti, brutalno odsječeno granicama od drugih mjesta, nego postaje propustljivo. Isplivavši iz određenog mjesta, nosi njegove vrijednosti i glatko utječe na sljedeća mjesta. Takve su rijeke u analiziranom tekstu Kupa i Sava, dok su Una i Drina rijeke koje dijele. Putnici koračaju / kreću se / brode rijekama koje povezuju, ali kao da ne primjećuju njihovu materijalnost, tjelesnost rijeke same, gledaju u daljinu i uvis. Neprimijećena materijalnost mijenja značenje, remeti ili mijenja prihvaćeni način poimanja i uređenja svijeta (Sławek 2013: 121). Kupa i Sava ne predstavljaju obilježja tipična za rijeku (zaboravlja se na njih), ne dijele, dok je rijeka uvijek pukotina u zbijenoj materiji, procijep u neprekinutosti zemlje i zbog toga remeti našu egzistenciju. Rijeka uvijek dijeli, čak i ako se ta istina ne primjećuje. Rijeka također ima dva kraka, dvije obale, dvije struje (kada se spoji s ostalima), lekcija/učenje rijeke je: „jedinstvo i identitet mogu se zamisliti samo kao put do jedinstva i identiteta koji vodi kroz stalno multipliciranje razdvajanja“ (Sławek 2013: 122). Sa strujom rijeke pjevači svojom pjesmom nose tekuću priču, pjesma fluidno teče i utječe, spaja razdvojeno i, kao i rijeka, „ujedinjuje u multipliciranju razdvojenosti“.

Prvi pogled skladatelja ili opernog pjevača (Lisinskog, Pihlera ili Štrige) na Srbiju (u blizini Mitrovice i mjesta gdje se Drina ulijeva u Savu) budi ushićenje. Promatrač diže pogled na planine i gorja obrasle „gorostasnim“ šumama, a podizanje pogleda prati zanos – podizanje osjećaja. Nedostupne planine u romantizmu su povezivane s kategorijom sublimnoga i doživljavane kao zapanjujući spektakli (Thompson 2005: 558, prema: Cocha 2015: 435). Uznesen pripovjedač uznosi (podizē) svijet koji gleda i konstruira krajolik pokrajine koja je „kao u zraku stojeća“ a gorostasne šume pretvaraju se u viseće bašte. Emotivna geografija kaže da su emocije tekuća, fluidna stanja koja se smještaju u prostoru između ljudi i mjesta, fluktuiraju između njih, ustanovljuju prolaz između subjekta koji doživljava i prostora (Rybicka 2013: 267). U dopisima, uspomenu, dnevnicima, putopisima

lakše je vidljiva nego u drugim žanrovima veza između *geo* i *poetike*, stvaralački proces povezan s emocionalnim doživljajem mjesta/prostora (Rybicka 2013: 269). *Misli o putovanju našem* primjer su emotivne topografije, emotivne naracije koja pokušava emocije (nikad neiskazive ili teško iskazive) racionalno poduprijeti usporedbom. Čudesan krajolik natopljen je slavenstvom i romantikom s kojom se ne mogu usporediti ni Švicarska ni Tirol. Autor uspoređuje, cijeni, hvali, a razlog tome su i ljepota prirode i činjenica da je Kneževina u to vrijeme autonomna, mada i dalje u okviru osmanskog imperija. Putnik je stavlja na razinu drugih slobodnih europskih država, a snagu oslobođenja vidi kao još jedan plod prirode i plod žrtve pradjedova.

Kao što je svakom čovjeku drago gledati po širokom svētu čudesa naravi, po sto putah je milie Slavjaninu gledati ove srodne Slavjanah zemlje. Stani Švajceru sa tvojom romantičkom zemljom, i ti Tirolče s tvojim snježnim gorama, zastukni zvuk tvoje frulice, jer ti nisi nigda gledao Sèrbiju, niti ti pada na pamet, da je prije 40 godina jedan dio slavjanskih zemaljah – Sèrbia strèsla sa sebe jaram, i u osobi male kneževine stupila u jedan red kraljestvah i carstvah europskih i da je danas u sebi neodvisna dèržava. – Kaži Sèrbio, da li tvoje prirodno uznosito obličje dopomoglo ti samo, što više ne nosiš okove turskoga robstva? Da li tvoja sila vlastita, da li duh kraljevića Marka u tebi sačuvani? Srećno kao zvèzda na nebu sinula je na zorniku slavjanskom Sèrbia, o! ne zašla nam nikad više, mi smo svagda gotovi gledati na tebe, sunce uzajemne slobode (159–160).

Kneževina nije zauzimala veliki prostor, ali u putopiščevoj reprezentaciji krajolika ona je gotovo bez granica, rasprostire se (barem u ovoj kulturnoj i ideološkoj imaginaciji) do Krima i Kavkaza ili čak u beskonačnost:

Kad se još popneš na visinu beogradsku (...) i sagledavši na podnožju Sèrbie raspostèrte ravnice Srèma i Banata, kao u Oceanu izgubi se oko tvoje neimajući nigdè pristanka; – dakle kamo proliće tvoj umoreni pogled, možebiti jedva bi se zaustavio na kaukazkom i krimskom vèrhu iliti pak u prostranstvu mèsta i vremena izgubio bi se bez svakoga traga (160).

U putopisnoj reprezentaciji jednoga od članova pjevačkog društva Srbije raste vertikalno i horizontalno, rasprostranjuje se i bezgranična je. Tautološki rečeno: granica ograničava, zatvara, isključuje, razlikuje. „Bratoljublje” osviještenog preporoditelja, koji putuje da susjedima prenese plod preporoda, nužno briše granice. Imagologija hrvatskog romantizma nato-

pljenoga idejama zajedništva crta kartu slobodne slavenske zemlje bez graničnih linija. Granica kao fizička činjenica, manje ili više izrazita linija podjele, nosi neobičnu simboličku moć (Sawicka-Mierzyńska 2015: 202). Tu moć ima i nevidljiva granica ili nevidljivost granice. Rijetko kada su se granice poklapale s prirodnim razvojem, prirodnom/imanentnom razlikom, najčešće su bile dokaz snage i rezultat osvajanja, uspostavljene su tamo gdje se zaustavila nečija vojska. Romantičarska je mašta davala izraz suvišnosti granice, svakakvih granica: vidljivog i nevidljivog, jave i sna, dana i noći, kozmosa i zemlje, govorila je o beskonačnosti, o otvorenom prostoru (Bieńczyk 2006: 54). U Bratoljuba ta je imaginacija ideološki potkrijepljena. I dok je na snazi ideja ilirskog i južnoslavenskog zajedništva, pitanje granice hrvatstva neće se pojavljivati.

Putnik koji osjeti granicu pokreće mišljenje mapom, kartografijom. Delimitacijska linija poticaj je za razlikovanje, uspoređivanje, taj postupak se odnosi na granicu s Bosnom na Uni i na neslavenske pokrajine (Tirol i Švicarska). Svijet gledan s beogradskih visina oslobođen je granica, barem među Slavenima, na što je snažno utjecao zanos slobodnom Srbijom. Pjevači su iz Beograda Dunavom otplovili prema Pančevu pjevajući tobože „staru poljsku pjesmu“. Citiram u obliku iz hrvatskog teksta:

Zawcześnie, kwiatku, zawcześnie!
Jeszcze północ śniegom dmucha,
Z gor białe nie zeszyły pleśnie,
Dabrawa jeszcze nie sucha! –

u originalu:

Za wczześnie, kwiatku, za wczześnie,
Jeszcze północ mrozem dmucha,
Z gór białe nie zeszyły pleśnie,
Dąbrowa jeszcze nie sucha. (*Pierwiosnek, Ballady i romanse*)

u mom prijevodu:

Prerano, cvjetiću, prerano,
Još sjever mrazom puše
S planina bijela nije sišlo plijesan
Dubrava nije još suha (*Primula/Jaglac, Balade i romance*)

i u prijevodu tiskanom u putopisu:

Za rano, cvětku za rano!
Jošte sèver sněgom duva,
S gorah nie spao jošte plėsak,
Dubrava još nije suha.

Međutim nije to stara poljska pjesma, njezin je autor Adam Mickiewicz, napisana je 1820. i otvara *Balade i romance* (1822), njegovu debitantsku zbirku. Bratoljub citira drugu strofu, u kojoj subjekt govori jaglacu (lat. *primula*) da je prerano procvjetao. U interpretacijama se najčešće govori da pjesma/jaglac simbolizira rođenje nove poezije koja prekida s preporoditeljskim idejama i rođenje novog doba u poljskoj književnosti – romantizma. Citirana u tekstu, pjesma unosi notu neizvjesnosti u opstojanje nezavisne Kneževine. Mraz koji puše sa sjevera i snijeg na vrhovima metaforički predstavljen kao plijesan koja još nije sišla s gora (ostaci staroga) prijetnje su za prerano rascvjetali cvijet i za primulu-slobodnu Srbiju.²²

Misli o putovanju našem prepune su uzvišenosti/sublimnog (u tekstu se koristi riječ uznesenje), možda čak više uzvišenog nego sublimnog, koje podrazumijeva i strašno. Romantičko sublimno bilo je najčešće utjelovljeno u krajolik, opis prirode (lijepa i zastrašujuća istovremeno), ovdje je uzvišenost, uznesenje povezano s osjećajima, zapravo patetikom uzajamnog oduševljenja drugim (drugim ja, sebstvom u drugome) i oduševljenja snagom narodne pjesme, ona je najbolji oblik prijenosa ideja, emocija i domoljublja: „pèsme narodne odgojene najsvetiim čuvstvom ljubavi prema domovini neponjatni radjaju na slušaoce utisak“ (162). Stupanj patosa i oduševljenja iz današnje perspektive djeluje barem pretjerano. Riječi kojima opisuje uzajamne hrvatsko-srpske odnose su: bratoljublje, gostoljubivost, skopčanost vezom slavjanske ljubavi koju nikakva sila nije u stanju raskinuti.

Autore ovih dvaju putopisnih tekstova ne zanima sveobuhvatan pogled na Srbiju, iz fokusa ogleđa izostavljaju materijalnu i gospodarsku sferu. Iako Rusan govori o trgovini, koncentrira se na jezik kao komunikacijski medij. Zajednički jezik u upotrebi u svim područjima života donosi radost

²² Tri tradutološke opaske vezane uz naslov i prijevod citirane strofe koji je ponuđen u fusnoti: 1. poljski naziv za jaglac (*pierwiosnek* – prvi u proljeće) bolje naglašava pitanje početka, 2. u prijevodu sjever puše snijegom umjesto mrazom, 3. plijesan (polj. pleśń) prevedeno je kao plėsak. Jesu li izvodači bili svjesni svih značenja Mickiewiczzeve pjesme?

jer je sredstvo savršenog sporazumijevanja na najintimnijim, duševnim nivoima. U skladu s romantičarskim (herderovskim) koncepcijama, konstatacije o jednom jeziku govore o pripadanju jednoj naciji. U tekstovima se naglašavaju srodnosti, rodbinski odnosi, bliskost, oduševljenje, a u proces konstruiranja takve poruke uključena je konstrukcija prostora. Sjedinjavanje u idejama podupire priroda, posebnu ulogu u tom procesu imaju rijeke kao stvorene za protok kulture, ideja za povezivanje. U analiziranim tekstovima, a naročito u Bratoljuba, *geo* i *poeisis* (Rybicka) dijalogiziraju u stvaranju izmaštanog krajolika koji je u skladu s u to doba prevladavajućom romantičarsko-ilirsko-preporodnom konstrukcijom kulture, jezika, zajednice. Bezgraničnost, uzvišenost i uvećanost male kneževine ima simboličku snagu, ona je kao jaglac iz citirane Mickiewiczzeve balade i kao zvijezda Danica. Granice između domovine i Srbije su nepostojeće (nevidljive) poput otvorenih vrata – za Hrvate da uživaju u rajsko-čarobnoj zemlji višećih bašta, za Srbe da primijene duševne plodove narodnog preporoda.

Literatura

- Bieńczyk, Marek (2006) „Granica romantyczna – Rekonesans“, *Romantycy i Europa. Marzenia, doświadczenia, propozycje*, ur. Marta Piwińska, Warszawa: IBL PAN, 42–60.
- Coha, Suzana (2015) *Medij, kultura, nacija. Poetika i politika Gajeve „Danice“*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet – Periodica Croatica.
- Coha, Suzana (2023) „Representation of the Croatian National Revival and Romanticism in Croatian Literary Historiography“, *Poznańskie Studia Slawistyczne*, br. 25, str. 91–110.
- Czerwiński, Maciej (2020) *Chorwacja. Dzieje, kultura, idee*, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Duda, Dean (1998) *Priča i putovanje. Hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*, Zagreb: Matica Hrvatska.
- Franić, Ante (1983) *Hrvatski putopisi romantizma*, Zadar: Narodni list.
- Gross, Mirjana (1981) „O integraciji hrvatske nacije“, *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, ur. Mirjana Gross, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Howes, Dawid (ur.) (2005) *Empire of the Senses. The Sensual Culture Reader*, New York–Oxford: Berg.

- Johnston, Ron J., Gregory Derek, Pratt Geraldine, Watts Michael, Whatmore Sara (editor) (2009) *The Dictionary of Human Geography*, Malden: Wiley-Blackwell.
- Kokanović Marković, Marijana (2021) “Vatroslav Lisinski u Novom Sadu 1847. Godine”, *Lisinski / Jelačić. Glazba, umjetnosti i politika: revolucije i restauracije u Europi i Hrvatskoj 1815. – 1860.*, ur. Stanislav Tuksar – Vjera Katalinić – Petra Babić – Sara Ries, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest hrvatske glazbe – Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb, 113–124.
- Konończuk, Elżbieta (2011) „O poetyckim zamieszkiwaniu świata według Kennetha White’a”, *Białostockie Studia Literaturoznawcze*, br. 2, str. 41–55.
- Kronenberg, Anna (2014a) „Geopoetyka jako przykład zielonego czytania i pisania”, *Teksty Drugie*, br. 5, 294–320.
- Kronenberg, Anna (2014b) *Geopoetyka. Związki literatury i środowiska*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kuhač, Franjo (1904) *Vatroslav Lisinski i njegovo doba*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Nemčić, Antun (1998) *Putositnice*, prir. Goran Pavošević, Vinkovci: Riječ.
- Nora, Pierre (1989) “Between Memory and History. Les lieux de memoire”, *Representations*, Spring, br. 26, 7–24.
- Orešković, Marko (1978) „Anonimi, pseudonimi, inicijali i šifre hrvatskih književnika i drugih kulturnih radnika u knjigama i periodičkim publikacijama”, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, br. 32, 1978. <https://dizbi.hazu.hr/?pr=i&id=178776>
- Popović, Miodrag, (1973) *Ljudevit Gaj i Vuk St. Karadžić*, Radovi, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1973, 3, 93–110.
- Rembowska-Płuciennik, Magdalena (2010) „Dlaczego warto wrócić do zmysłów? Wokół literaturoznawczych inspiracji antropologią zmysłów”, *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*, ur. Przemysław Czapliński, Anna Legeżyńska, Marcin Telicki, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne, 129–138.
- Rodaway, Paul (1994) *Sensuos Geography*, London: Routledge.
- Rybicka, Elżbieta (2011) „Geopoetyka, geokrytyka, geokulturologia. Analiza porównawcza pojęć”, *Białostockie Studia Literaturoznawcze*, br. 2, 27–39.

- Rybicka, Elżbieta (2012) „Literatura, geografia: wspólne terytoria“, *Od poetyki przestrzeni do geopoetyki*, ur. Elżbieta Konończuk, Elżbieta Sidoruk, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 11–25.
- Rybicka, Elżbieta (2014) *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków: Universitas.
- Sawicka-Mierzyńska, Katarzyna (2015) „Granica w doświadczeniu romantycznych podróżników“, *Georomantyzm. Literatura, miejsce, środowisko*, ur. Elżbieta Dąbrowicz, Marcin Lul, Katarzyna Sawicka-Mierzyńska, Danuta Zawadzka, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 201–215.
- Sławek, Tadeusz (2013) „rzekibrzeg/rzekibieg. Rzeka i jej opowieści“, *Urzeczenie. Loce literatury i wyobraźni*, ur. Mariusz Prochemczyk i Miłosz Piotrowiak, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 115–142.
- Smith, Anthony D. (1999) „Nation and Ethnoscape“, *isti Myths and Memories of the Nation*, Oxford University Press, New York, 149–159.
- Štriga, Alberto O. (1983) *Put u Rusiju*, Ante Franić, *Hrvatski putopisi romantizma*. Zadar: Narodni list, 269–274.
- Thompson, Carl (2005) „Travel writing“, *Romanticism. An Oxford Guide*, ur. Nicholas Roe, Oxford University Press, New York, 555–573.
- Tomasović, Mirko (1991) „Još jedan primjer recepcije Osmana u hrvatskom romantizmu: Nemčićeve »Putositnice«“, *Poeti i začinjavci*, Dubrovnik: Matica hrvatska, 76–82.
- Ujević, Tin (2001) *Putopisi*, Zagreb: Dom i svijet.
- White, Kenneth (2010) *Poeta kosmograf*, prev. Kazimierz Brakoniecki, Olsztyn: Centrum Polsko-Francuskie Côtes d’Armor.
- White, Kenneth (2011) „Zarys geopoetyki“, *Białostockie Studia Literaturoznawcze*, br. 2, str. 7–25.

SUMMARY

Krystyna Pieniążek-Marković

“LIKE SOME HANGING GARDENS” – SERBIA IN CROATIAN
TRAVELOGUES FROM THE ROMANTICISM*(Dopis iz Banata, 1841 and Misli o putovanju našem, 1847)*

This paper is a contribution to the study of Croatian travelogues (letters from the road) from the Romantic era dealing with the Principality of Serbia, or areas also inhabited by the Serbian population (the Banat). As texts dedicated to Serbia have not been the focus of previous studies of travelogues of this period, the paper brings new insights. Of the five travelogues describing journeys to Serbia found from the beginning of the Croatian revival until 1860, the first two, signed with pseudonyms (Rusan *Dopis iz Banata*, 1841 and Bratoljub *Misli o putovanju našem*, 1847) are analysed. They are more strongly imbued with Illyrian ideas of community than any other travel diaries. In constructing a picture of compatible and related Serb and Croatian brothers – as in the programme writings of the time – the unity of language and folk song is used above all. But the poetics (poiesis) are also influenced by geography, with rivers and ‘non-existent’/invisible borders playing a special role. In these two texts, Serbia is represented as a paradisiacal space with hanging gardens.

Keywords: *ilyrism; travelogues; Serbia; imagined geography; geopoetics*